

LES FOSSES COMUNES DE LA GUERRA CIVIL A L'ANOIA

QUERALT SOLÉ I BARJAU

L'any 2000 es va iniciar a l'Estat espanyol l'obertura de fosses comunes de la guerra civil (1936-1939).¹ No eren les primeres que s'exhumaven: a finals dels anys 70 a molts indrets de l'Estat s'havien dut a terme desenterraments mig espontanis per part de veïns i familiars que coneixien l'indret on reposaven restes de morts durant el conflicte, que actuaven sense la privació de les autoritats però tampoc sense cap autorització expressa.² Aquesta extracció de restes, recuperades de forma rudimentària i només amb la voluntat de traslladar els ossos al cementiri corresponent, es va allargar fins a l'any 1981: l'intent de cop d'Estat va frenar els trasllats de restes i de tantes altres coses.

Però, tant les fosses obertes a finals dels anys 70 com les que s'estan obrint actualment arreu de l'Estat, són fosses de civils. Aleshores i ara, la finalitat principal és traslladar els ossos al cementiri tot buscant donar-los un enterrament en lloc sagrat i, a diferència dels anys setanta, ara s'investiga la mort d'aquella persona a partir d'anàlisis antropològiques i forenses. Es vol la «digna sepultura», és a dir, atorgar el lloc corresponent a les restes d'un ésser estimat; i, per a la nostra cultura, el seu lloc és el cementiri. Així com ho és el fet de poder celebrar una cerimònia de comiat, un

enterrament, quelcom que permeti evocar el dol, acomiadar-se d'aquelles restes òssies, una acció que permeti alhora dir adéu d'una manera millor a la persona traspassada.

Com dèiem, en l'actualitat s'estan produint arreu de l'Estat obertures de fosses de civils morts, gairebé en la seva totalitat víctimes de les tropes franquistes, la guàrdia civil o Falange, i s'estan fent les cerimònies que ara fa setanta anys no van ser permeses.³ Però tampoc no va ser permès actuar envers els soldats republicans morts, la majoria d'ells considerats desapareguts per les seves famílies, atès que mai no han pogut saber on fou enterrat el soldat. En aquest sentit, no sorprèn la centralitat que les víctimes civils han adquirit en el procés exposat d'exhumacions: víctimes alienes en molts casos al conflicte, assassinades i enterrades de forma clandestina amb la voluntat d'amagar els cossos, però també de fer caure en l'oblit aquelles per-

1. Vegeu Silva, E.; Macias, S.: *Las fosas de Franco*. Madrid: Temas de Hoy, 2003. També www.memoriahistorica.org.

2. Vegeu diversos números de la revista *Interviú*, entre el núm. 66 de l'any 1977 i el 190 de l'any 1980.

3. Són molts els testimonis que expliquen el que les famílies van haver de patir amb relació a les actuacions administratives envers els seus morts, sobretot si havien estat assassinats i enterrats en fosses fora del cementiris. A Catalunya destaquen les explicacions de Manuel Gimeno respecte de les fosses del Pallars al llibre *Revolució, guerra i repressió al Pallars (1936-1939)* i les de Josep M. Solé i Sabaté i Joan Villarroya respecte de moltes morts arbitràries ocorregudes en el transcurs de l'ocupació militar del Principat, *L'ocupació militar de Catalunya (1938-1939)*. Ambdós llibres destaquen les inscripcions fetes al Registre Civil de les víctimes, en què es maquillava la causa de la mort amb subterfugis, i el fet que la inscripció mateixa es va realitzar molts anys després dels fets.

sones. El que sorprèn és l'oblit actual envers els soldats, també víctimes directes d'aquella guerra, sovint forçats a anar al front i, molt sovint també, inhumats no prou dignament.

De fosses comunes de soldats n'hi ha pertot arreu, tant a l'Estat com a Catalunya, i destaquen les nascudes prop dels enfrontaments i les grans batalles, però també les dels hospitals militars.⁴ A l'Anoia no es va establir el front en cap moment, però trobem el centre hospitalari que es va situar a Igualada, on es va instal·lar un hospital militar en diferents indrets de la població. Tot i que ja des del principi de la guerra es va intentar habilitar un centre sanitari a l'ex-convent de les Escolàpies en col·laboració amb la Creu Roja, no va ser fins a la primavera de 1938, amb l'apropament del front, que aquest es va fer realitat.⁵ Miquel Térmens explica que «*Les coses encara empitjoraren amb l'establiment a començaments de setembre d'un Hospital Militar a l'antic col·legi de les monges escolàpies, cosa que va suposar una allau de requises per tota la ciutat per moblar-lo i equipar-lo degudament. Les seccions femenines de les diferents organitzacions crearen una Comissió d'Ajut Permanent a l'Hospital Militar i es començaren a celebrar festivals benèfics i captés a favor seu*».⁶ Hervàs i Puyal, d'altra banda, comenta que «*Era una hospital de rereguarda depenent del Vècos de l'Exèrcit, sense cap vinculació amb l'hospital civil i amb personal exclusivament militar, tot i que*

ocasionalment comptà amb l'ajut de personal de quiròfan del centre comarcal. Les seves condicions eren precàries, sobretot a mida que s'acostava el front i augmentava el nombre de ferits, fins al punt que alguns d'ells van haver de jeure en màrfegues a terra per manca de llits».⁷

Pere Guixà, estudiós del tema, ha treballat les fitxes que es conserven a l'Arxiu Històric Comarcal d'Igualada i va informar a la premsa que hi va haver 40 morts que van ser inhumats al cementiri. Com van publicar els mitjans: «*En alguns casos, les defuncions van ser massives. Així, el desembre del 38, Guixà va trobar fins a 14 defuncions a l'Hospital Militar en qüestió. La investigació ha estat possible gràcies a la col·laboració de l'Ajuntament d'Igualada, però els noms no es faran públics en cap moment, només estaran a la base de dades de l'associació per a totes les persones que tinguin desapareguts de guerra*».⁸ L'hospital va tornar a funcionar un cop la ciutat va ser ocupada per les tropes franquistes; aquesta vegada, però, les atencions anaven destinades al Corpo di Truppe Volontarie (CTV), i l'hospital es va anomenar «*Ospedale de campo numero 6*».⁹

Els soldats morts durant la Guerra Civil —a l'Anoia, a Catalunya i arreu de l'Estat—, del nombre dels quals encara ningú no s'atreveix a donar una xifra tancada,¹⁰ no són reclamats per ningú més enllà de les seves pròpies famílies, que actualment estan realitzant les recerques que no van poder efectuar després de la guerra. Les desenes d'associacions que existeixen al voltant del moviment de

4. Solé i Barjau, Queralt: «Rastres de mort, les fosses comunes de la guerra civil», a *Afers*, núm. 56, 2007. Hem dividit les fosses de la Guerra Civil en sis grans grups: 1) nascudes de la repressió republicana (1936-1937); 2) nascudes als camps del SIM; 3) civils represaliats per l'exèrcit franquista —amb el front estabilitzat o en el període d'avanç militar del país; 4) fosses de soldats morts al front o en batalla; 5) fosses d'hospitals militars; 6) fosses de civils represaliats pel règim franquista —afusellats.

5. Hervàs i Puyal, Carles: *Sanitat a Catalunya durant la República i la Guerra Civil*. Tesi doctoral inèdita, Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, 2004.

6. Térmens i Graells, M.: *Revolució i guerra civil a Igualada (1936-1939)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadía de Montserrat, 1991, p. 141.

7. *Sanitat a Catalunya...*, op. cit., p. 258.

8. *Regió 7*, 4 febrer 2005.

9. *Sanitat a Catalunya...*, op. cit., p. 258.

10. La xifra de combatents catalans morts es mou entre els 38.500 i els 41.000 soldats morts, segons Giovanni C. Cattini, a «Els combatents morts a la guerra civil», dins de Solé i Sabaté, J.M. i Villarroya i Font, Joan: *La guerra civil a Catalunya (1936-1939). Volum IV: Derrota, ocupació militar i exili*, Barcelona: Edicions 62, 2005, p. 180, en què l'autor fa una recopilació de les dades conegudes fins al moment, treballades pel Centre d'Història Contemporània de Catalunya.

recuperació de la memòria històrica¹¹ a Espanya centren les seves activitats en la investigació per poder il·luminar el destí final de civils represaliats, i les exhumacions són gairebé totes realitzades per recuperar les restes d'aquests civils. Només a Catalunya s'estan efectuant recerques per intentar esbrinar on van morir els centenars, milers, de soldats que van caure sota les armes de l'enemic, tant d'un bàndol com de l'altre.¹²

A Catalunya i a l'Anoia —àmbit territorial que presentem en aquest article—, de les fosses que es coneixen es constata com en els casos dels soldats rebels que van ser morts, es van traslladar quan va ser possible al cementiri i, si no, es van crear grans fossars al costat o en llocs propers als recintes funeraris, que es van convertir en veritables cementiris militars.¹³ En el cas dels soldats franquistes, a més, es van seguir gairebé sempre les

11. Darrerament han sortit diversos llibres sobre la memòria històrica, així com molts articles en revistes científiques, com el debat que encara s'ha viscut entre diversos historiadors a la revista electrònica «Hispania Nova» [http://hispanianova.rediris.es], concretament al número del 2007. També encara, sense aprofundir, Peter Burke a *Què és la història cultural?*, Barcelona: Paidós, 2006, aproximació en què Enzo Traverso se centra en la recentment publicada en català *Els usos del passat. Història, memòria i política*, València: PUV, 2006, on es fa un bon resum del que és, al seu entendre, la memòria històrica als països europeus bàsicament, així com de l'ús que se n'ha fet i la seva evolució.

12. Les tasques de recerca de persones desaparegudes durant la Guerra Civil i el franquisme les centralitza la direcció general de la Memòria Democràtica, al departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació de la Generalitat de Catalunya [2009].

13. És el que va succeir per exemple al voltant de la batalla de l'Ebre, en què, primer al cementiri i posteriorment a tocar d'aquest, van néixer grans fossars de soldats que, a diferència dels republicans, van poder ser traslladats a la rereguarda de la línia de front per ser inhumats. Són les fosses que van existir a Gandesa, Bot, Batea o Horta de Sant Joan, de les quals van sorgir llistats de noms dels soldats morts, conservats a l'Ajuntament o al registre del cementiri i que l'any 1959 van ser essencials per poder identificar les restes que es van traslladar al Valle de los Caídos. Vegeu: Solé i Barjau, Queralt: *Els morts clandestins. Les fosses comunes de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*. Barcelona-Catarroja: Afers, 2008.

indicacions d'una ordre militar donada al mes de gener de 1937 per l'exèrcit rebel: inhumar sempre els soldats amb una ampolla de vidre als peus que identificava el cadàver.¹⁴ Si el llistat i control que havia de portar el capellà de la unitat no es complia, i si la informació dels inhumats no es conservava a l'ajuntament, la identitat dels soldats sempre es podria saber amb la documentació conservada a l'interior de les ampolles de vidre.

A l'Anoia, concretament a Calaf, es coneix l'existència d'una fossa comuna al cementiri gràcies a la documentació conservada a l'Arxiu Municipal del poble, on de forma manuscrita es custodien un llistat amb els noms dels soldats rebels morts en la lluita per l'ocupació de la població. El 20 de gener de 1939, Calaf era ocupada per les tropes franquistes, però aquestes van patir diverses baixes, totes elles pertanyents a la 1ª Divisió de Navarra.¹⁵ Els soldats van ser inhumats al cementiri i es va fer un croquis del lloc d'inhumació i un llistat dels soldats morts. En aquest cas, s'ha de tenir en compte que, si hi va haver morts per part de l'exèrcit rebel, és més que possible que també n'hi hagués del republicà, tot i que també és probable que aquest no fossin portats al cementiri per ser-hi inhumats.

Ara bé, cal remarcar que en general les tropes franquistes no van mostrar cap mena d'interès a respectar el cos de l'enemic mort. Un enemic que havia d'haver estat part d'ell mateix, en el sentit que els soldats amb qui lluitaven parlaven el mateix idioma, tenien els mateixos costums, compartien un pòsit cultural comú. A Catalunya, els adversaris morts no van merèixer cap tipus de consideració, malgrat que es tractava d'una guerra civil i que, per tant, els combatents podien estar disparant i matant cosins, germans, amics, que tenien

14. Vegeu Solé i Barjau, Queralt: «Soldats perpetuats en l'oblit», a la revista *Cercles d'Història Cultural*, núm. 10, gener 2008, p. 183-200.

15. Segons José Manuel Martínez Bande, *La campaña de Cataluña*, Madrid: Ed. San Martín, 1979, p. 140, Calaf «debía ser defendido a toda costa».

al davant. Tot amb tot, també cal dir que, quan arriben les tropes rebels al nostre país, aquest no és percebut com a part de l'Espanya que es pretén, sinó que cal reeducar el territori per tal que aquest retorni a la pàtria inicial, l'espanyola, i per aquest motiu l'exèrcit franquista s'autoanomenarà «*de Ocupación*», tot començant des del primer moment en què trepitja el Principat a practicar una política encaminada a reconduir el mal camí que Catalunya havia pres.

El que posteriorment es consolidarà com una repressió forassenyada a tots nivells (i que a nivell de fosses comunes es trasllada a les quatre grans fosses existents als cementiris de les quatre capitals catalanes), es pot percebre ja en el tracte que els soldats que avançaven pel país van donar als republicans que queien sota el foc de les seves armes. Mai no van ser enterrats dignament; mai no van ser traslladats al cementiris per tal de poder ser inhumats dins el recinte sagrat; mai no se'n va apuntar el nom enlloc, cap llista, cap dada; mai no es van col·locar ampolles de vidre als seus peus. El cos del soldat republicà va ser denigrat i empès cap a l'oblit, ja que s'havia d'eliminar del record la seva lluita.

A l'Anoia, es constata aquesta situació pel coneixement que es té de les fosses de Castellolí i Òdena. A la primera població, les informacions aparegudes a la premsa local¹⁶ indicarien l'existència de, com a mínim, una fossa de soldats republicans a la muntanya de la Fembra Morta, en què el testimoni de Pere Guixà en concret assenyalava la permanència d'una fossa des de l'any 1939, de soldats republicans, al voltant d'una pedra que marca el límit entre els termes del Bruc, Piera i Castellolí. Guixà recorda que el seu avi li havia explicat que el 22 de gener de 1939, dia en què van entrar els franquistes a Castellolí, hi va haver enfrontaments a la muntanya de la Fembra Morta,

16. Vegeu *La Veu de l'Anoia*, 22 novembre 2002, p. 27; *Diari d'Igualada*, 29 novembre 2002, p. 22 i 24; *Regió 7*, 16 desembre 2002, p. 22.

i que quan van pujar amb altres veïns cap a la zona va trobar-se un grup de soldats republicans amb un tret a la nuca. Els veïns van enterrar-los al costat d'on els havien trobat morts. També a Castellolí se situaria una fossa a Can Soterias, en aquest cas també nascuda a partir de la retirada de les tropes republicanes a principis de 1939 i també recollida per la premsa local.¹⁷ El testimoni que les notícies recullen en aquest cas és Rosa Jorba, veïna del Bruc que el gener de 1939 vivia a la casella de Can Soterias, una mica més amunt de l'actual Hotel Bruc. Aleshores ella tenia 15 anys i hi vivia amb els seus germans i els seus pares. El dia 22 de gener ja feia dos o tres dies que uns pocs soldats republicans ocupaven una habitació de la casella, on havien instal·lat una central de telègrafs. El dia 22 va arribar un camió amb més soldats que, abans de reprendre el camí de retirada, van voler menjar alguna cosa i després descansar, de manera que es van instal·lar en una altra habitació de la casella. Al cap d'una estona es va sentir com s'apropaven uns avions que van deixar caure unes quantes bombes que van explotar al voltant de la casella. Una d'elles va esclatar molt a prop i va enderrocar la paret de la casella just a sobre d'on eren els soldats descansant. Van morir-hi els 8 o 10 que hi havia. Sempre a partir del testimoni, els companys haurien aprofitat un dels sots que les bombes havien fet davant de la casella per inhumar-los. De fet, en aquesta muntanya de la Fembra Morta hi poden haver diverses fosses comunes, atès que és just al costat de la serra de Montserrat i a pocs quilòmetres del riu Llobregat, a la riba dreta del qual s'havia plantejat la construcció de la línia defensiva L4: per tant, hi podia haver destacades forces republicanes que haguessin triat aquest punt per frenar les enemigues abans que arribessin al riu Llobregat.

També dins la tipologia de fosses nascudes de la retirada de les tropes republicanes —retirada que es va lluitar pam a pam, tal com ho cor-

17. *Ibidem*.

roboren justament les fosses existents arreu del Principat— se situa la que hi ha a Òdena, de dos soldats republicans. En aquest cas, en la memòria popular de la població sempre s'ha dit que als voltants d'aquesta hi ha uns soldats enterrats, concretament en un indret anomenat «la reductora». El gener de l'any 2004, però, un equip d'arqueòlegs de la Universitat de Barcelona i la Rovira i Virgili, conjuntament amb l'Associació per la Recuperació de la Memòria Històrica de Catalunya (ARMHC), va intentar la localització de la fossa, que finalment no es va trobar.¹⁸

En general aquesta situació exposada es va donar arreu de Catalunya. Després del pas de les tropes franquistes per una població en què els republicans havien mostrat certa resistència i per tant havien patit baixes (circumstància que, com s'ha apuntat, es va repetir a molts pobles de Catalunya, fins a tocar de la frontera amb França), els cadàvers dels soldats franquistes eren recollits pels seus propis companys i traslladats al cementiri, on normalment s'obria una rasa i es col·locaven, l'un al costat de l'altre, amb l'ampolla de vidre identificativa als peus. Els soldats republicans, en canvi, restaven al mateix lloc on la vida els havia estat segada fins que veïns de la població més propera s'acostaven i els recollien amb carros per traslladar-los al cementiri i enterrar-los en una fossa, o bé s'obrien fosses prop mateix de l'indret de la batalla i hi eren enterrats. Cap ampolla, cap dada recollida, cap mena d'informació respecte d'aquells homes morts; qui eren i d'on eren i, sobretot, on eren enterrats. Més enllà de la pròpia memòria dels sepulcrers ocasionals, recollida en memòries o llibres d'història local bàsicament, és possible que mai no es pugui saber on reposen tants i tants soldats republicans que van expiar al Principat. Aquesta era la voluntat de les tropes franquistes i dels seus caps militars, aquesta era la finalitat, i el temps ha demostrat que van aconseguir-ho.

18. *El Periódico de Catalunya*, 3 gener 2004, p. 18.

Al tracte envers els cadàvers dels soldats republicans morts durant la guerra civil s'hi pot traslladar la diferència de tracte en l'enterrament —i per tant del dol— que tan bé va plasmar Sòfocles a la tragèdia *Antígona*. A l'obra, Creont, nou rei de Tebes per la mort dels dos germans enfrontats, Etèocles i Polinices, fills d'Èdip, permet que el primer sigui enterrat amb tots els honors, mentre que el segon ha de quedar insepult:

*«Ara mateix, d'acord amb aquest criteri, he adreçat als ciutadans un decret referent als fills d'Èdip: que Etèocles, que va morir tot defensant aquesta ciutat, que es va distingir sempre en la batalla, rebi sepultura i els ritus funeraris que corresponen als morts més il·lustres. Per al seu consanguini, en canvi, i em refereixo a Polinices, que en el seu retorn de l'exili va voler abraçar d'un cap a l'altre la terra pàtria i els seus déus, que va voler tastar la sang del seu germà i portar a la servitud els ciutadans, he decretat que ningú no li tributi els darrers honors i que ningú no el plori, sinó que resti insepult i que el seu cos sigui pastura d'ocells i gossos i una vergonya per a qui el vegi».*¹⁹

Per al germà fidel a la ciutat i al nou rei, tots els honors; per al germà que s'hi ha enfrontat, tot el càstig possible inclús estant mort i, per tant, també el càstig cap als seus familiars, com la seva germana Antígona, que han de patir la humiliació de veure com el seu cos és devorat pel pas del temps i per les bèsties.

Aquesta és la filosofia que va imperar en el nou Estat franquista sorgit de la guerra civil respecte dels enemics vençuts: la impossibilitat de tenir el cos per part dels familiars, de retre un últim homenatge al soldat mort, era una forma més d'accentuació de la derrota infringida i una manera d'evitar sentiments que la visió de la mort pot transmetre: tristesa, dolor, però també odi

19. Sòfocles: *Antígona* [ed. Joan Castellanos], Barcelona: La Magrana, 2006 (9ª edició), p. 56.

i venjança.²⁰ Era també una manera de recalcar els que havien estat bons i dolents en funció del criteri del vencedor, percepció per a la qual l'obra *Antígona* també ens serveix per exemplificar-ho:

«*Antígona: No és esclau qui ha mort, sinó un germà.*

Creont: Però que volia destruir aquesta terra. L'altre, en canvi, la defensava.

Antígona: Hades tanmateix vol lleis iguals per a tothom.

Creont: Però el bo no pot tenir la mateixa sort que el dolent.

Antígona: Qui sap si allà baix aquestes distincions són tant clares?

*Creont: Ni després de mort, l'enemic no pot esdevenir amic».*²¹

L'accentuació de bons i dolents, d'amics i enemics, de vencedors i vençuts, però, no va restringir-se als anys immediatament posteriors al final de la guerra, o als primers deu anys, o als primers vint anys. Hi ha qui diria que encara ara, setanta anys després del final de la guerra civil, i amb trenta anys de democràcia, la diferència entre morts d'uns i dels altres encara és ben present. De fet, si no és així, ¿quina mena d'enterrament és la fossa comuna de veïns de Súria enterrats —la investigació d'Albert Fàbrega així ho indica— al terme municipal del Bruc?

Albert Fàbrega,²² nét d'una de les víctimes inhumades a la fossa, és qui ha estudiat amb més

profunditat les circumstàncies de la mort i enterament dels vuit veïns de Súria i Valls de Torroella enterrats a la muntanya de Montserrat. A Súria les tropes hi van arribar el 27 de gener de 1939. Era la 54ª Divisió de Cos d'Exèrcit d'Aragó. Un cop la nova junta municipal va ser establerta, el dia 1 de febrer van anar detenint diversos homes fins arribar a un total de nou. Tenien entre 17 i 52 anys. Tots nou es van estar fins al dia 7 al que era la presó del poble, una habitació a l'Ajuntament.

El dia 9 de febrer, a mitjanit, els nou homes van ser trets de la presó. Els van pujar en un camió i, poc abans de la casa de la muntanya de Montserrat anomenada Can Maçana, els van fer baixar de dos en dos, units pels canells. Els van disparar i els van deixar estesos en aquell marge, al costat de la carretera. Al cap d'unes hores, Josep Nin i Porta, que havia quedat viu, va recuperar el coneixement. Anava amb la segona parella que havia de morir just en baixar del camió. En Josep Nin va sobreviure i, gràcies al sumari que se li va instruir posteriorment, es té gairebé tota la informació de com van anar els fets.

En Nin estava mal ferit i, en recuperar el sentit, va fugir d'aquell indret i va entrar a la primera masia que va trobar. Al cap d'uns quants dies, no gaires, va anar a demanar al poble un salconduit per baixar a Barcelona. En Nin, en presentar-se a les dependències de la Guàrdia Civil i donar el seu nom, va ser fet pres de seguida. No pel fet d'haver escapat indemne de l'assassinat dels seus vuit companys, sinó perquè a les fitxes de les autoritats constava que hauria de ser, si més no, a la presó, on el van tornar a traslladar de seguida. És a partir d'aquest testimoni que es coneix el que va succeir aquella nit, en què van ser assassinats i mal enterrats en una cuneta de la carretera els veïns de Súria. La ubicació de la fossa, però, avui en dia es desconeix. Malgrat que es creia que era en un revolt de la carretera de Can Maçana, l'any 2006, l'Associació per la recuperació de la memòria històrica de Catalunya, conjuntament amb la Generalitat, van intentar localitzar-la per

20. «Así pues, después de la muerte, el cadáver sigue simbolizando la personalidad del difunto y sobre él se concentran toda una serie de tensiones (angustia, deseo de venganza, rencor) que en ocasiones resultan insostenibles: los ritos religiosos, con la carga evocadora de sus gestos y palabras, aplacan estas tensiones, ya que se trata de unas prácticas consolidadas a lo largo de los siglos (llantos, gritos, sermones, liturgia, música) que actúan como dique contra la violencia de las emociones» (Giovanni De Luna, *El cadáver del enemigo*, Madrid: 451 Editores, 2007, p. 323).

21. Sòfocles: *Antígona*, op. cit., pàg. 69.

22. Fàbrega, Albert: *Mort a les cunetes (1939)*, Barcelona: Angle editorial, 2005.

tal d'exhumar-ne les restes, però després de quatre dies de prospeccions no va aparèixer a l'indret on presumptament se situava.²³

Les fosses són el més extrem de la Guerra Civil. Al conflicte ens hi podem apropar mitjançant llibres d'història, pel·lícules —actuals o contemporànies al conflicte—, novel·les, testimonis orals dels qui van viure els fets, memòries escrites, diaris, fotografies... Hi ha, doncs, moltes maneres d'aproximar-nos-hi i d'intentar entendre, comprendre, copsar el que va ser. Però les fosses comunes, les restes òssies exhumades i extreïdes de les entranyes de la terra, són el més extrem: són els nostres familiars, tant és de quin bàndol o per quin motiu van morir. Són o haguessin pogut ser els nostres pares i avis que ens recorden, encara avui, a setanta anys del final de la guerra, la cruïssa d'aquesta i la seva permanència en el temps, fins al present.

---

23. <http://www.memoriacatalunya.org/assets/pdf/Can%20Masana.pdf> [consultada el juny de 2007].

QUERALT SOLÉ I BARJAU (1976), doctora en història contemporània i professora de la Universitat de Barcelona. Ha col·laborat en diverses obres col·lectives sobre la Guerra Civil i el franquisme i és autora d'*A les presons de Franco* (2004); *Catalunya 1939: l'última derrota* (2006); i *Els morts clandestins. Les fosses comunes de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)* (2008).